

Г. О. Дьяковська

Слов'янський державний педагогічний університет

СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ
ЯК ЗАСІБ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ СПІЛЬНОТ

Розглянуто основні підходи до визначення соціальної пам'яті як засобу самоідентифікації спільнот. Визначено провідні характеристики та особливості соціальної пам'яті.

Ключові слова: соціальна пам'ять, самоідентифікація спільнот, інформація, соціальна реальність.

Рассматриваются основные подходы к определению социальной памяти как способа самоидентификации сообществ. Определены существенные характеристики и особенности социальной памяти.

Ключевые слова: социальная память, самоидентификация сообществ, информация, социальная реальность.

Investigated main approaches to social memory as a way of self-identification of societies. The focal characteristics and the features of the social memory are determined.

Keywords: social memory, self-identification of societies, information, social reality.

У питаннях дослідження пізнання, формування і розвитку культури, розуміння минулого проблема соціальної пам'яті посідає одне з основних місць. На сучасному етапі розвитку суспільства, де значну роль відіграють інформаційні процеси, соціальна пам'ять, яка є складним соціокультурним феноменом, стає міждисциплінарною проблемою. Сучасне суспільство характеризується швидкою динамікою розвитку, зміною соціальної реальності, а прірва між досвідом людини і досвідом попередніх поколінь змушує поновому підхилити до проблеми соціальної пам'яті.

Проблема соціальної пам'яті торкається широкого кола досліджень. В памках яких розглядаються окремі аспекти цієї теми. Спочатку соціальна пам'ять була об'єктом різних дисциплінарних досліджень. що наклало відбиток на специфіку її розуміння в сучасних гуманітарних науках, зумовивши різноманіття підходів і способів вивчення. Так, соціологія звертається до соціальної пам'яті через призму прикладних соціологічних досліджень – тестів, опитувань, обмежуючись, як правило, аналізом місця в соціальній пам'яті окремих історичних полій чи персонажів. Соціальна психологія розглядає соціальну пам'ять через призму психологічних особливостей вілобпаження в індивідуальній пам'яті соціальних явищ. В історичній науці досліджуються закономірності збереження у пам'яті

полій минулого. звернення до них в результаті політичних інтриг або потреби в соціальному самовизначенні окремих груп і верств населення. У філософії проблема соціальної пам'яті спочатку виявилася у прихованому вигляді. Платон і Арістотель підкреслювали позаіндивідуальний характер пам'яті, апелюючи при цьому до зовнішніх джерел запам'ятовування та актуалізації спогадів. Августин розкриває зв'язок пам'яті з часом, акцентуючи увагу на її протилежній спрямованості. Д. Локк висуває припущення, що саме спогоди є основою як особистої, так і соціальної ідентичності, що дозволяє розглядати пам'ять не тільки як здатність людської свідомості, але і як важливий елемент духовного життя суспільства. Бергсон розглядає існування двох типів пам'яті – звички і мимовільного спогади, з чого виводить так важливу функцію пам'яті як забезпечення існування минулого в сьогоденні, погляди, тим самим, крок до розуміння важливості спогадів для нормального функціонування суспільства і людини в сьогоденні.

Систематизація основних напрямків у дослідженні соціальної пам'яті дозволяє виділити три з них, найбільш значущих і теоретично перспективних.

Перша розглядає соціальну пам'ять як функцію історії, що дозволяє здійснювати теоретичний аналіз минулого, виходячи з його значимості для сьогодення. Цей підхід дає можливість досить адекватно інтерпретувати події минулого, що фіксуються у соціальній пам'яті, але лише фрагментарно, не виявляючи сутнісних іманентних зв'язків, що були у минулому. Сам процес дослідження соціальної пам'яті в цьому контексті обмежується лише спробами, найчастіше досить плідними, аналізу минулого, і точного, адекватного «прочитання» його змісту. У цьому випадку історизм і герменевтика виступають як взаємодоповнюючі дослідницькі програми.

Другий напрямок дозволяє реалізувати теоретичний проєкт, спрямований на виявлення окремих концептів, що відбивають форми буття соціальної пам'яті, але не пропонує критерію, за яким складається ця своєрідна номенклатура. Явища, які з тієї чи іншої причини, не отримали статусу історичної (культурної, політичної) події, переходять зі стану буття в забуте.

Третя дослідницька позиція основну увагу приділяє аналізу адекватного тлумачення та інтерпретації змісту соціальної пам'яті, але не ставить питання про імпліцитно наявного взаємозв'язку способів розуміння та її ментальної місткості. Відмінною особливістю виявлених вище наукових позицій є явна або латентна елімінація людини як активного, творчо діючого суб'єкта. Таке становище не дозволяє виявити специфічні відмінності соціальної пам'яті та культурної спадщини, соціальної пам'яті і соціального менталітету, що в свою чергу, не прояснює проблеми людини в контексті соціальної пам'яті.

У межах наведених позицій можна виділити кілька основних підходів. Першим за часом виникнення слід вважати функціональний підхід, який, обираючи в якості об'єкта дослідження певну соціальну групу, зосереджує свою увагу на тій інтеграційній функції,

що виконує колективна пам'ять у цій групі. Наявність спільних спогадів дозволяє забезпечити єдність колективу, налає йому необхідну стійкість та усвідомлення власної цілісності. Найбільш значимими представниками функціонального підходу є Е. Дюркгейм, М. Хальбвакс. Феноменологічний підхід, заявлений в роботах Е. Гуссерля, А. Шюца, П. Рікера, П. Бергера, Т. Лукмана, спрямований на встановлення відповідності між запасом соціальних спогадів і життєвим світом людини. Індивід, вступаючи в безпосередню взаємодію з іншими людьми, створює, тим самим, спільні спогади, які мають соціальний характер, оскільки присутні в всіх представників малої соціальної групи, створюючи умови для успішного продовження комунікації. Разом з тим, індивідуальний запас спогадів окремої людини являє собою унікальну сукупність спогадів, які відсилають до різних соціальних груп, в якій індивід виявляється включений в своїй повсякденній діяльності.

Принципово інше розуміння соціальної пам'яті було сформульовано в рамках інформаційного підходу, найбільш яскравими представниками якого були В. Г. Афанасьєв, В. А. Колєватов та ін. Виходячи з трактування соціальної пам'яті як перспективного типу соціальної інформації, прихильники цього напрямку досліджень зосередили свою увагу на вивченні механізмів передачі інформації та їх зв'язку із соціальними змінами. Матеріальним носієм інформації є знак. «Інформація може зберігатися у суспільстві у два способи: по-перше, у пам'яті індивідів, яка базується на нейропсихічних механізмах; по-друге, за допомогою зовнішніх для індивіда засобів, які створені людиною для зберігання інформації і забезпечення довготривалого зберігання матеріальної форми знаку» [3, с. 79]. Особливий наголос було зроблено на дослідженні соціальних інститутів, за допомогою яких знання про минуле продовжують успішно транслюватися від покоління до покоління.

Культурно-семіотичний підхід, представлений роботами Ю. М. Лотмана, Я. Ассмана розглядав соціальну пам'ять в її культурному вимірі, через ставлення до засобів масової комунікації, історично мінливим і, відповідно, формувє різні типи комунікації: на зміну усній комунікації в традиційному суспільстві прийшла письмова комунікація в суспільстві сучасного типу. Саме тому культурна пам'ять, як стверджують теоретики цього підходу, має текстову природу і є поєднанням двох базових елементів: канонічних текстів і способів їх декодування, що дозволяють забезпечити актуальність цих текстів незалежно від стадії суспільного розвитку. Українська дослідниця О. Мормуль розглядає текст не лише як породження нового смислу, але й як конденсацію пам'яті. Як структурно-семантична категорія він може виконувати функцію пам'яті, але й зберігати інформацію про свої контексти. Текст як структурно-семантична категорія і як явище культури здійснює процес передачі інформації. Для тексту є характерною не лише пам'ять індивіду, але й пам'ять спільнот. Символічна природа

пам'яті виступає умовою культурного досвіду. Символи допомагають підтримувати спадковість пам'яті. Ю. М. Лотман символ назвав механізмом пам'яті та її єдності, що не дозволяють перейти в ізольовані хронологічні пласти. Отже, вагома частина процесу освоєння та обробки людиною інформації відбувається на базі зображення та мови або їх комбінації.

К. Леви-Стросс, М. Фуко, Р. Барт, Ж. Лакан, як представники структуралістського підходу, зосередили свою увагу на розкритті позачасових структур, оскільки пам'ять виступає вмістилищем знання та інформаційним засобом. Вона має свою основу, використовуючи слова й знаки. Мова є носієм культури як колективної пам'яті і сприяє процесам пізнання. Крім того, вона відтворює минуле. Мова – це великий, міцний і безперервний зв'язок, який поєднує минуле, теперішнє та майбутнє. Дослідників цього підходу цікавить не зміна соціальних інститутів, а наявність у суспільстві стійкої сукупності елементів, що продовжує залишатися незмінною протягом розвитку суспільства.

Можливість застосування постструктуралістського підходу до аналізу соціальної пам'яті була представлена роботами Ж. Дерріда, Х. Уайта, Ф. Анкерсмита. Постструктуралістський аналіз дозволяє говорити про динаміку у розгляді феномена соціальної пам'яті. Соціальна пам'ять в межах постструктуралістського підходу виступає в якості ідеологічного конструкту, який повинен легітимізувати претензії соціальних груп на свою власну соціальну ідентичність.

Об'єктом дослідження постмодерністів стали принципи отримання інформації про історичну реальність. Представники постмодернізму стверджували, що між подією, яка вже відбулася і розповіддю про неї лежить велика дистанція, подолання якої призводить до викривлення минулого. Точка зору на це питання принципово зводиться до того, що адекватного відображення історії не може бути. Історичний факт має своє відображення в наративі, де він вже піддався певній зміні через суб'єктивний погляд автора.

Х. Уайт порівнює історичне минуле текстом. Як і текст, минуле володіє значенням, яке ми намагаємося виявити, потребує інтерпретації і складається з лексичних, граматичних, синтаксичних і семантичних елементів. Для інтерпретації минулого нам необхідний основний принцип, який показав би нам, як розуміти це минуле, як до нього ставитися. Цей основний принцип знаходить своє втілення в історичному наративі. Потенціал наративу має інструментальний характер і виконує роль механізму організації людського досвіду, він не лише засіб самоідентифікації, але й спосіб досягнення соціальних цілей.

Я. К. Ребане зазначає, що одна з основних функцій соціальної пам'яті – забезпечення наслідування окремим індивідом, а через нього наступним поколінням людей певного соціального досвіду, який був створений попереднім поколінням.

На нашу думку, соціальну пам'ять потрібно розглядати, виходячи з трьох принципів: монізму, який визнає за соціальною

пам'яттю односторонність змісту в памках певної соціальної групи (феноменологічний і функціональний підходи) або суспільства в цілому (інформаційний і культурно-семіотичний підходи): реалізм, який полягає в розумінні соціальної пам'яті як об'єктивно існуючого (нехай навіть в неусвідомленому для носіїв вигляді) знання, детермінуючого сприйняття та поведінку людей: історизм, який приводить до визначення соціальної пам'яті як стійкої репрезентативної минулого в сучасному. Особливо цікавою та необхідною у методологічному відношенні стала ідея Ю. М. Лотмана про пам'ять не як сховище інформації, а механізм її регенерування». Ми виходимо з визначення соціальної пам'яті як механізму відбору, кодування, трансляції й збереження знання. «Збереження інформації має сенс тільки тоді, коли її можна використати. Якщо інформація є недоступною для використання, тоді зберігати її нерозумно і просто неможливо. У цьому випадку вона втрачається як елемент культури, який не має цінностей», – так зазначає В. Колеватов у роботі «Соціальна пам'ять і пізнання», що підтверджує тезу про визначення соціальної пам'яті не просто як сховища будь-якої інформації [3, с. 41–42]. Отже, «соціальну пам'ять» можна вважати соціально-культурною системою, якій властива структура і динаміка. Соціальна пам'ять є одним з механізмів звертання до минулого, а також транслятором соціального досвіду, цінностей і традицій, яка є універсальним соціальним феноменом, характеристики якого можуть змінюватися залежно як від змін суспільного устрою, так і відповідної зміни соціально-економічного положення певної соціальної групи. Оскільки знання мають властивість старіння, втрати своєї цінності з часом, тому прірва, яка виникає між досвідом людини і соціальною пам'яттю попередніх поколінь, змушує по-новому переосмислити минуле і шукати нові стратегії його присвоєння та засвоєння.

Говорячи про особливості соціальної пам'яті, потрібно звернути увагу на те, що соціальна пам'ять – це, перш за все, функціонування засобів запам'ятовування, збереження, передачі, відтворення соціальної інформації і забування непотрібної інформації, без якої неможливе існування суспільства. Вона допомагає соціуму у цілому і різним соціальним спільнотам зрозуміти і усвідомити історичний досвід.

Основною функцією соціальної пам'яті є самоідентифікація певної спільноти через підкреслення її відмінностей від інших спільнот і призначення можливих розбіжностей у середині неї самої. Соціальна реактивність припускає існування соціальної пам'яті у якості носія ідентифікації та проєкції. За допомогою певних процедур (ідентифікації, проєкції, соціальної символізації) індивіди привласнюють знаки пам'яті, у відомому сенсі, ототожнюючись із ними і, через них, з певними групами. У результаті існують такі структурні одиниці соціальної реальності як спільноти (вікові, гендерні, класові, професійні, етнічні тощо).

Існування певної репрезентативної минулого виявляється можливим тільки через зацікавленість тієї або іншої соціальної спільноти в пролонгуванні свого існування в історичній ретроспективі, оскільки тільки така ідентифікація дозволяє створити стійкий критерій

відділення «своїх» від «чужих». Як тільки пам'ять окремої спільноти отримує необхідні умови для фіксації, то можна говорити про те, що відбувається історизація пам'яті. Її перетворення на текст. В іншому випадку, соціальна пам'ять може зникнути, не залишивши після себе жодних слілів, окрім окремих фрагментів, які зберігаються в якості сакрального знання, не підлягає верифікації саме в силу своєї чужорідності подальшої культурної традиції. Соціальна пам'ять спільнот безпосередньо пов'язана з культурою. Ю. М. Лотман визначає культуру як «ненаслідуювальну пам'ять колективу». Розглядаючи культуру як пам'ять колективу, Ю. М. Лотман виділяє три типи її заповнення: 1) кількісне збільшення обсягу знань. Заповнення різних осередків системи культури різними текстами; 2) перерозподіл у структурі осередків, в результаті чого змінюється само поняття «факт, який підлягає запам'ятовуванню, і ієрархічна оцінка записаного у пам'яті, що забезпечує збільшення її обсягу за рахунок створення «неактуальних», але «резервів, які можуть актуалізуватися»; 3) забування. Перетворення низки фактів у текст незмінно супроводжується відбором, тобто фіксуванням одних подій, які перетворюються на елементи тексту, і забування інших [2, с. 204].

Враховуючи, що соціальна пам'ять – безперервний процес, у якому будь-яке суспільство або спільнота формує свою ідентичність за рахунок реконструкції свого минулого, функції соціальної пам'яті виявляються процесами соціального оцінювання, соціально-нормування і соціального контролю будь-якої соціальної групи. У залежності від ціннісних настанов соціальних спільнот, стадій життєвого циклу соціальних систем і рівнів соціальної реальності-функціональні компоненти пам'яті можуть фіксувати і відтворювати знання як стабілізуючого, так і дестабілізуючого значення. Отже, соціальна пам'ять відіграє величезну роль для стабільного існування певної соціальної спільноти. У процесі формування соціальна пам'ять проходить стадії відбору і, відповідно, витіснення соціальної інформації до несвідомого. На першій стадії відбувається відбір з численних соціальних практик і накопичення соціально значущої інформації. На стадії типізації багаторазово повторювані і, відповідно, звичні практики типізуються у соціальній пам'яті в обмежену кількість доступних і зрозумілих даному соціуму дій (власні значення) у вигляді звичаїв, традицій, які в ситуації невизначеності діють автоматично. На третій стадії відбувається неповнення несвідомої області соціальної пам'яті набутим досвідом. На кожній з цих стадій закладаються основи регулювання реальних соціальних процесів, механізм яких полягає в напруженій взаємодії в пам'яті соціально конструктивних та соціально деструктивних її компонентів з виробництвом в підсумку параметрів порядку, що стабілізують соціальну динаміку.

Соціальна пам'ять, будучи рухомою структурою, реагує на соціальні зміни у своїй структурі і здатна здійснити переорієнтацію свідомості соціальних суб'єктів на ті чи інші стабілізуючі і дестабілізуючі зміни. Соціальна пам'ять – це механізм, який зберігає у сві-

домості спільноти моделі поведінки, які існували у минулому. Але вона ж на основі цього досвіду формує сучасні моделі поведінки. Наприклад, «прочитання» власного досвіду відбувається у селянства на тлі усвідомлення свого становища в суспільстві, через ставлення до землі і природи, ставлення всередині селянського світу, з неселянським світом, у тому числі і з владою. Соціальна пам'ять функціонує, маючи на увазі певний ідеал, еталон уявлення про належне. Ці уявлення в селянському суспільстві більш стійкі, ніж у неселянському суспільстві. Соціальна пам'ять працює на відтворення селянських рис, коду «сільскості», тому вона і культивувалася усвідомлено в селянському суспільстві. В основі селянського способу життя – пріоритет морально-етичних норм, таких цінностей, як сім'я, спільність, взаємодопомога, природа. Пам'ять може грати у реформах роль як активного, так і стримуючого фактора. Соціальна пам'ять як природний механізм регуляції поведінкових реакцій автоматично обмежує процес реалізації свідомо неефективних рішень. Рішення, які не враховують зміст соціальної пам'яті, зустрічають протидію закріпленого досвіду.

Соціальна пам'ять є умовою єдності кожної соціальної спільноти, оскільки у ній виявляються особливості способів комунікації та діяльності індивідів, відбувається збереження і передача соціального досвіду. Відтворення соціальної пам'яті відбувається за допомогою «посередників». З їх числа О. Фостачук виділяє кілька груп: 1) усна традиція, яка дозволяє створити видимі індикатори для «історичної соціології»; 2) усі види текстів, оскільки будь-які записи трансформують дані пам'яті самим фактом «записування»; 3) зорові образи, матеріалізовані і такі, що існують лише в уяві; 4) Соціальні дії, які відтворюють пам'ять через навички від суб'єкта до об'єкта.

Пам'ять лежить в основі навчання, засвоєння знання, а для цього існують спеціальні мнемонічні засоби, які допомагають краще запам'ятовування і до яких безпосередньо належить нарратив як один з кращих мнемоніків. Людська діяльність, виступаючи символічно опосередкованою, складається з внутрішніх інтерпретацій самої дії, тому саме інтерпретація конститує дію. Дія, в свою чергу, відрізняється від простого прояву волі своїм входженням в хід речей. Дії, на думку П. Рікера, як і книги, є творами, які відкриті багатьом. Крім того, дія з самого початку несе в собі первинну схожість зі знаками в тій мірі, в якій вона формується за допомогою знаків, правил, значень.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що соціальна пам'ять є реальною умовою самоідентифікації соціальної спільноти. Вона не просто зберігає традиції, навички тощо, але й активно здійснює відбір інформації залежно від ступеня її необхідності для розвитку спільноти як у її прогресивному русі, так і тоді, коли існуванню спільноти щось загрожує, зберігаючи в першу чергу безцінний досвід попередніх поколінь. Їх досягнення в науці, мистецтві – в духовному й матеріальному житті.

Бібліографічні посилання

1. **Арнаутова Ю.** «От мемория к «истории памяти» Одиссей. Человек в истории. 2003 / гл. ред. А. Я. Гуревич. – М. : Наука, 2003. – 447с.
2. **Еремеева Н. В.** Социальная память и экономические реформы в постсоветской Украине / Н. В. Еремеева // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства методологія, теорія, методи». Вип. 17. – Харків, 2005. – С. 203–208.
3. **Колеватов В. А.** Социальная память и познание / В. А. Колеватов. – М. : Мысль, 1984. – 190с.
4. **Лотман Ю. М.** Память в культурном освещении : в 2 т. / Ю. М. Лотман // Избр. статьи. – Таллин : Александра, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры.
5. **Ревзина О. Г.** Память и язык (Критика и семиотика). – Вып. 10. – Новосибирск, 2006. – С. 10–24.

Надійшла до редколегії 06.01.11

УДК 16. 167.7

Ю. П. Емельянова

Севастопольский филиал Европейского университета

ОСНОВНЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ РЕГИОНАЛЬНЫХ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ СИСТЕМ

Аналізуються теоретичні можливості сучасного гуманітарного знання щодо надання характеристики регіональним соціокультурним системам.

Ключеві слова: соціокультурна система, соціокультурна система регіона, соціальна динаміка, самоорганізація, соціальна теорія.

Анализируются теоретические возможности современного гуманитарного знания в изучении региональных социокультурных систем.

Ключевые слова: социокультурная система, социокультурная система региона, социальная динамика, самоорганизация, социальная теория.

The author analyzes theoretical predictions of modern humanitarian knowledge in region SCS study.

Keywords: social-cultural system, region social dynamics, self-organization, social theory.

Современная наука рассматривает общество как пространство, имеющее социокультурную природу. Практика освоения этого пространства подсказывает, что оно организовано в трех плоско-